

הרי לנו כי לפי דעת רא"ז מרגליות המחבר הוא שניסח את נוסח השער, והכתיר עצמו כגאון. לא זו בלבד, אלא שהוא זייף את הסכמות הרבנים והוסיף בהן שקראוהו גאון, וזה דבר שלא נכתב בהן.²²⁷

כא. על התארים: האלהי, איש האלהים

בין התארים שהיו בשימוש טרם הדפוס נמצא גם התואר 'האלהי'. המעניין הוא שהקדמונים השתמשו בו גם ביחס לחכמים מאומות העולם. רר' שלמה אבן גבירול קרא לסוקרטס בשם 'האלהי',²²⁸ וכן קרא לו ר' יוסף זבארה.²²⁹ מצאנו גם כינוי זה ביחס לפילוסוף אבן רשד.²³⁰ ר' אברהם ב"ר חייא הנשיא השתמש בתואר זה באופן כללי:²³¹ "וכל חכמי הפילוסופים האלהיים מודים בו", וכן גם הרמב"ם²³² שכתב: "ובעבור זה כשכיון כל חכם גדול, אלהי, רבני, בעל אמת, ללמד דבר מזה הענין, לא ידבר בו כי אם במשלים וחדידות". מפרשי הרמב"ם²³⁴ הסבירו כי 'אלהי' פירושו, שיש לו ידע בחכמה

האבן... קם אחד מגדולי דורינו וכתב להשיב על קצת דברי, לזאת באתי להסיר תלונותיו". ואכן בקונטרס זה יש תשובה לדברי רא"ז מרגליות, ואילו רא"ז מרגליות חזר והשיב לו תשובה חריפה ביותר. תשובות רא"ז מרגליות נדפסו בשו"ת בית אפרים הנזכר בהערה קודמת סי' מח, מט (שם כתבו כי הקונטרס האחרון לא נמצא בספר, ולא ידעו שיש טפסים שהוא נמצא בהם). כמו"כ יש בקונטרס אחרון תשובה על השגת ראז"מ בסי' כט. ויש שם עוד תשובות להשגות נוספות, ומקופיא דומה שאינן בספר בית אפרים.

227 אין אנו עוסקים כאן בהסכמות הרבנים, אבל יש לדעת שהיו מחברים שהתרעמו על הרבנים שאינם מדקדקים בהסכמות והם נותנים אותן לכל דיכפין, ולא עוד אלא שמרבים בתארי ואף קוראים אותו כגאון. מחברים אלו כתבו בהקדמה כי לאור מציאות זו אבד ערכן של ההסכמות, ולכן לא נמצא בספרם הסכמות. ראה לדוגמה ר' שלמה זלמן רום, אפריון שלמה, וורשא, תרל"ו, בהקדמה. וכן מצור דבש לר' שמעון יהודה טורפשוטין, וורשא, תרצ"א, התרעם המחבר בהקדמתו על כך, ולכן הדפיס רק שתי הסכמות, ואף בהן מחק את תארי. ויש עוד בכגון אלו.

228 תקון מדות הנפש, מהד' בראון, ירושלים, תשע"א, חלק ראשון, שער א, עמ' 40: "סוקרטס האלהי אמר", מהד' פולק, ברטיסלבה, תרנ"ו, עמ' כח.

229 ר"י זבארה, ספר שעשועים, מהד' דוידזון, ברלין, תרפ"ה, סוף עמ' 30.

230 בספר מלות ההגיון לרמב"ם, מהד' אפרת, ניו יורק, תרצ"ט, נמצא בסופו תרגום לעברית של חיבור של אבן רשד, ובאחד מכתבי היד כתוב: "חברו החכם הכולל השופט האלהי".

231 מגלת המגלה, ברלין, תרפ"ד, עמ' 10.

232 הוא גם השתמש בביטוי "הפילוסופים האלהיים" (מורה נבוכים, א, סח). ר"י קאפח במהדורות, ירושלים, תשל"ז, עמ' קיב, הערה 18 כתב: "העוסקים במדעי האלהות". וראה במהד' מ' שוורץ, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 137, הערה 9, שכתב אפשרות זו, והוסיף כי ביטוי זה יכול לציין גם "פילוסופים המכירים באל".

233 מורה נבוכים, פתיחה. יש לזכור כי הרמב"ם כתב את ספרו בערבית, ולפינו תרגומו של אבן תיבון. גם לאחריו בתרגומו השתמש בתואר זה, כי כך נמצא גם במקור, וכן תרגם גם ר"י קאפח במהדורות, ירושלים, תשל"ז, עמ' ז, וראה שם הערה 43. בתרגום מ' שוורץ, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 8, נמצא: "כל חכם המכיר את האל ויודע את האמת". וראה שם הערה 42.

234 ראה בפירושו שם טוב, אפודי, אברבנאל. וראה תרגומו של שוורץ הנזכר בהערה 233.

האלהית, שהיא הפילוסופיה.²³⁵ לכן, כפי שראינו לעיל, כל פילוסוף יכול להקרא גם בשם 'האלהי', ואפילו חכם מאומות העולם, ולפיכך אין להתפלא על שר' יצחק אברבנאל בפירושו לתורה כתב:²³⁶ "והיהודים קורין לפלאטו, האלקי²³⁷ אפלטון". ואכן אנו מוצאים בקדמונים גם את הצירוף 'הפילוסוף האלהי' המכוון לחכמים שונים: ר' ישראל²³⁸, רמב"ם,²³⁹ רלב"ג,²⁴⁰ ר' יהודה רומאנו,²⁴¹ ר' קלונימוס בעל 'אבן בחן'.²⁴² צירוף זה מבהיר יותר את התואר 'האלהי', שהרי ממנו עולה שכוונתו לומר: חכם העוסק בתורת האלהות, בפילוסופיה שמעל לטבע. אכן גם חכמים שכונו 'האלהי' בלבד נקראו כן עקב עיסוקם בפילוסופיה, כגון: ר' יוסף שם טוב,²⁴³ וה'חבר' הנזכר בספר הכוזרי,²⁴⁴ ר' כחיי מחבר חובות הלבבות,²⁴⁵ ואף הרמב"ם כונה לפעמים רק בתואר זה בלבד.²⁴⁶

- 235 ר' מנחם הפרפיניאני (לדעת רנ"י הכהן, אוצר הגדולים (לעיל הערה 125), ח"ו, עמ' ריב, הוא פעל סביב לשנת ק"ג), ספר הגדרים, קושטא, שכ"ז, כתב בערך אלהי: "הוא האדם העובר גבול סיגו בטוב והשבח והעלוי ומפליג בתכונה הזאת, הוא אשר ראוי שיתואר בשהוא המעלה העולה למעלה מן הטבע האנושי". הלשון קשה, ואפשר שיש להגיה בכמה מקומות, אבל כוונתו ברורה, ונראה שאף לדבריו אפשר לומר 'פילוסוף אלהי', הואיל והוא מופלג בחכמה הרבה יותר מאדם רגיל.
- 236 שמות, ב סוף פסוק י. על פי דפוס הנאו ת"ע. גם בנו יהודה בספרו ויכוח על האהבה, ליק, 1871, דף כ ע"ב, כתב כן על אפלטון. כך כינה מאוחר יותר גם ר' עזריה מן האדומים, מאור עינים, ימי עולם פמ"ד, וילנא, תרכ"ג, ח"ב, דף נה ע"א.
- 237 אפשר גם לפסק את דבריו בצורה אחרת: לפלאטו האלקי, אפלטון, אבל אין זה משנה לעצם העניין. אברבנאל דן שם בשמות שקריאתם משתנה משפה לשפה. הוא נתן שם כמה דוגמאות, שאחת מהן היא: פלאטו ביוונית, נקרא בעברית בשם: אפלטון.
- 238 בפירוש ר' יצחק ב"ר שלמה למסכת אבות, מהד' רמ"ש כשר-רי"י בלכרוביץ, ירושלים, תשל"ב, בפתיחת המחבר (אין מניין עמודים): "החכם הפילוסוף האלהי התורני ה"ר ישראל ז"ל".
- 239 ר"ש אבן תיבון בפירושו לקהלת הנמצא בכתב יד, כתב על הרמב"ם: "החכם האמיתי הפילוסוף האלוקי", הובא במאמרו של ר"י טברסקי, 'לדמותו של הרמב"ם', אסופות, י (תשנ"ז), עמ' יא. נוסף את דברי רד"ק בספר השרשים, שרש נסה, שכתב: "החכם הגדול הרב ר' משה ז"ל". כך הנוסח בדפוסים ראשונים (רומה בסביבות ר"ל, נאפולי, ר"נ, רנ"א). אמנם בדפוס ברלין, תר"ו, שהודפס לפי כתב יד, הנוסח הוא: "החכם הגדול הפילוסוף האלהי הרמב"ם ז"ל".
- 240 ר' שלמה ב"ר שמעון דוראן (רשב"ש), מלחמת מצוה, לייפציג, תרט"ו, עמ' 23: "החכם הכולל הפילוסוף האלהי לוי'ן גרשום קרובינו ז"ל".
- 241 ראה ספר משלי עם פירוש ר' עמנואל הרומי [דפוס צילום, נאפולי, רמ"ז לערך], ירושלים, תשמ"א, עם מבוא מאת ד' גולדשטיין, עמ' 14, 24, 26, 27.
- 242 מחברות עמנואל הרומי, מהד' הברמן, תל אביב, תש"ו, עמ' 659.
- 243 ר' יצחק אברבנאל בפירושו לשמות כה, י: "הרב האלהי הר' יוסף שם טוב זצ"ל אשר שמעתי בבחרותי חכמה מפיו בהרבה ממאמרו".
- 244 ר"י אברבנאל בפירושו לבראשית יב, סוף פסוק א.
- 245 בהקדמת ר"י בן חביב לספרו עין יעקב.
- 246 ר' שמואל אבן צרצה, בהקדמתו לספרו מכלל יופי, שנתפרסמה ע"י ג' הולצמן, סיני, קט (תשנ"ב), עמ' לו; ר"י אברבנאל בפירושו לרברים לד, ה: "וכבר השתמש הרב האלהי במלת שם בזולת ההבנה המקומית, ראה דבריו בהתחלת ספר המדע". ועוד חכמים כינוהו כך.

חידוש מסויים אנו מוצאים בדברי ר' יצחק עראמה. אצלו תואר זה מופיע ביחס לחז"ל,²⁴⁷ וביניהם גם לר"ש בר יוחאי הנזכר בדבריו כמחבר הזוהר.²⁴⁸ אכן מצאנו הרחבה נוספת לתואר זה בדברי ר"י אברבנאל, והוא נמצא בדבריו ביחס לחכם הנזכר בזוהר, אבל לאו דוקא ביחס לרשב"י.²⁴⁹ אלא שמדברי ר"י אברבנאל אין להביא ראיה על קשר לזוהר, שהרי אצלו מצאנו תואר זה גם ביחס לר' אליעזר בעל פרקי דר' אליעזר,²⁵⁰ וכן ביחס לחכמים אחרים, כולל מאומות העולם, כפי שראינו לעיל. על כן אין להתפלא שר"י אברבנאל כינה עצמו בתואר זה, כפי שנמצא בהקדמתו לספרו שמים חדשים, שנדפס לראשונה ברדליים, תקפ"ט:²⁵¹ "אמר השר האלהי דון יצחק אברבנאל הספרדי". הרי בספר זה יצא ר"י אברבנאל להוכיח את צדקת הרמב"ם, שטען כי העולם הוא מחודש ואינו קדמון. נמצא שהספר עוסק בעניינים הגותיים הקשורים לאלהות, והחכם הדן בהם נאה לו התואר 'האלהי'.²⁵²

הבה נבדוק משמעותו של תואר זה בשערי הדפוס. מצאנו בהם את הצירוף הידוע: 'הפילוסוף האלהי'.²⁵³ אבל מצאנו גם צירופים אחרים, כגון: "ספר המספר להחכם האלהי"²⁵⁴ אליה המזרחי ז"ל, "קושטא, רצ"ג; או: "הגאון המובהק והחכם הכולל האלקי",²⁵⁴

247 עקידת יצחק, מהר"ר חיים יוסף פולק, שער לב, וורשא תרמ"ג, דף רעז ע"א; שער צז, דף סא ע"א.
248 עקידת יצחק, ריש שער ז, ד"ה ומעתה אתחיל; שם ד"ה אמנם למה, ועוד. כן נמצא אצלו בהקדמתו לשיר השירים: "איש איש ממלאכתו אשר המה עושים ומיוחדים בה, ובה יתהלל חכם בחכמתו, מקובל בקבלתו, ואלהי באלהותו כמו שנתפרסם מן פירושיהם". אלא שניתן לומר שגם כאן כוונתו לרשב"י.

249 בפירושו לתורה בראשית א, כו: "וכבר שיער האלהי רבי אליעזר הגדול", והוא מתייחס לאמור שם בספר הזוהר. ביחס לרשב"י נמצא כן בדברים כה, ז; לז, סוף פסוק י.

250 בהקדמה לספרו ישועות משיחו כתב: "והנה הקרה ה' אלהי לפני ספר פרקי ר' אליעזר הגדול ראש המדברים. בור סוד שאינו מאבד טיפה... והוא היה... מגדולי תלמידי רבן יוחנן בן זכאי... ובה הראני ה' הפרק הכ"ט מהם אשא עיני אל ההרים. ואראה בו דברים האלקיים במראות בין הבתרים... ואומר לנפשי דבר גדול דיבר אליך האלקי". ובכל הספר כאשר הוא הביא מפרקי דר"א קרא לר' אליעזר בתואר 'האלקי'.

251 מובן אפוא שאנו מוצאים תואר זה גם בשער הספר, שנאמר בו: "לשר התורה ואבי החכמה הפילוסוף האלהי".

252 ד' הררי במאמרו, 'מיהו המלומד היהודי שדרכו נודע ספר "אור ה'", מרומי לירושלים, ספר זכרון ל"ב סרמוניטה (=מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יד [תשנ"ח]), עמ' 216-260, כתב משם ביוגרף אחד מאומות העולם כי כינוי זה (האלהי) היה נדוש מאוד בתקופת הרנסנס. כן הביא בשם ביוגרף אחר שכתב כי תואר זה לא היה נדיר כלל במאה השש עשרה "כפי שאחרים יכולים לחשוב". על פי זאת הסיק כי אברבנאל כינה כך את עצמו "בהשפעת הוגי הדעות של הרנסנס".

253 כגון: ספר מקנה אברהם, ראה לעיל ליד הערה 38. וכן: "כבוד אלהים להחכ' הפילוסוף האלהי ר' יוסף בן כבוד... שם טוב בן שם טוב זצ"ל, פירא, שי"ו; "מלחמות השם להפלוסוף האלהי הרב הגדול רבי לוי בן גרשון זצ"ל", ריווא דיטרנטו, ש"כ; "מאיר איוב להחכם השלם כמהר"ר מאיר בן הפלוסוף האלהי רבי יצחק עראמה בעל העקידה", ריווא דיטרנטו, ש"כ-ב-שכ"ז.

254 דרשות על התורה לר' יהושע אבן שועיב, קראקא, של"ג.

"החכם הכולל האלהי",²⁵⁵ "המקובל האלהי",²⁵⁶ "הקדוש האלהי".²⁵⁷ מצאנו גם: 'איש אלקים'. כך נדפס בשער קיצור מרדכי וסימניו, קרימונה, שי"ז: "... כי הוא מגלה עמוקות מן החבור הנכבד הנקרא מרדכי בקיצור מופלג... ע"י איש אלקים נורא מאד מהר"ר יהושע בעז".²⁵⁸ אנו רואים כי אין לתארים: 'האלהי', 'איש האלקים', קשר מיוחד עם חכמת הקבלה,²⁵⁹ ואף שמצאנו את הצירוף 'המקובל האלהי', הרי צירוף זה הוא צירוף ככל שאר הצירופים.²⁶⁰ עם זאת נראה כי מאוחר יותר הוא נמצא בשימוש מרובה, אבל לא בלעדי, ביחס לחכמי המקובלים.²⁶¹

מעניין כי ביחס לר' יצחק לוריא (האר"י) אנו מוצאים בתחילה את התואר 'האלהי', אבל ללא התואר 'מקובל', אלא בצירוף התואר 'הקדוש'. כך לדוגמה אנו קוראים: "תיקוני שבת מאיש האלקי קדוש יאמר לו מביצא"²⁶² קדישא נהורא עמיה שריה כמהר"ר יצחק לוריא אשכנזי ז"ל", קראקא, שע"ג. מאוחר יותר בספר הכוונות נכתב: "להרב האלהי קדוש יאמר לו כמוהר"ר יצחק לוריא זצוק"ל", ויניציאה, ש"פ.²⁶³

255 ראה לעיל ליד הערה 48; דרשות התורה לר' שם טוב, פדואה, שכ"ז.

256 כך בשער ספר אדרת אליהו, ויניציאה, שפ"ב; תפוחי זהב, מנטובה, שפ"ג (התואר שם אינו של המחבר אלא של רמ"ע מפאנו).

257 בשער ספר חרדים, ויניציאה, שס"א: "להרב הקדוש האלהי כמ"הרר אלעזר אוקרי זצקל".

258 כך מצאנו בשער הזוהר, קרימונה, ש"ך: "מאיש אלדים קדוש הוא נורא מאד התנא ר' שמעון בר יוחאי ז"ל". או: "יוסיפון... חברו איש אלהים, גבור חיל, משוח מלחמה, כהן לאל עליון, הנקרא יוסף בן גוריון הכהן", ויניציאה, ד"ש. "דרך אמונה... חברו חכם איש אלקים נורא מאד הגאון המופלא מהר"ר מאיר בן גבאי ז"ל", פדואה, שכ"ב. בספר הראשון והשלישי יש קשר לתואר הנוכח בשער הספר עם חכמת הקבלה, אבל ביחס לספר השני לא ניתן לומר כן.

259 בספר 'מאיר נתיב הנקרא קונקורדאנשיש', ויניציאה, רפ"ד, נמצאת בעמוד שלאחר השער כותרת: "פתחת מאיר נתיב לחכם האלהי רבי יצחק נתן זצ"ל". מעניין כי בשער הראשי לא נכתב שם מחבר כל עיקר.

260 ראה עוד צירופים בספרים הנזכרים ליד הערה 61.

261 בשנת שפ"ד נדפס בלובלין: "זמר נאה שעשה האיש האלקי החסיד המופלא כמהרר ראובן בן מהרר שלמה זצ"ל". בשער מגלה עמוקות, שם, שצ"ז: "חיברו הרב המובהק ראש הדרשנים המקובל האלהי בוצינא קדישא נ"י פ"ה ע"ה" (ראה לעיל הערה 79) מ"ו הגאון מהר"ר נתן שפירא ז"ל". בויניציאה שצ"ז: "ספר ישע יה... מהמקובל האלהי הגאון המופלא מרנא ורבנא כמוהר"ר יוסף בן שרגא זצוק"ל". באמשטרדם, ת"ח: "ספר עמק המלך שחיבר החסיד והקדוש המקובל האלהי מאור הגדול הגאון מארי דסתרי תורה, אספקלריא המאירה, ממנו נתמלא הבית אורה, בחכמה המפוארה, ראוי שתהא עליו שכינה שורה, אלא שאינו זוכה דרא, הוא מוהר"ר נפתלי במוהר"ר יעקב אלחנן זלה"ה". מקיץ רדומים, מנטובה, ת"ח: "חברו ותקנו האלו' החסיד כמוהר"ר אלקים מראיטי זצוק"ל". מעין החכמה, אמשטרדם, ת"ב: "הוציא לאור תעלומים אב בחכמה ורך בשנים המקובל האלהי במוהר"ר אברהם... חוטר מגזע קלמנקס איש לובלין". וכן טעמי סוכה לר' נתן הנובר, אמשטרדם, ת"ב. בטור ברקת מקור חיים, על הלכות פסח ועוד, לר' חיים כהן, אמשטרדם, ת"ד, נדפס בדומה לכך. אבל בספרו תורת חיים, ויניציאה, ת"ד, נדפס בשער: "הרב המופלא חי מדבר אלהי כמוהר"ר חיים הכהן נר"ו". "בית אלהים... החכם השלם האלהי כמוהר"ר אברהם כהן אירירה", אמשטרדם, תט"ו.

262 לכאורה צ"ל: בוצינא.

263 וכן הנוסח גם בשער ספר הכוונות, הנאו, שפ"ד.

מכאן עולה כי התואר 'האלהי', שהיה בתחילה מכוון בעיקר ביחס לחכמים העוסקים בפילוסופיה, הפך במהלך הדורות להיות תואר ככל שאר התארים. על פי ההתרשמות שלי, הוא נמצא בכמות לא מעטה בספרי הדפוס בין השנים ש"נ-ת"ק, ואפשר שהוא ניתן יותר לחכמים העוסקים בקבלה. עם זאת, לאחר השנים הללו התואר 'האלהי' אינו מצוי והוא נדיר.

אלא שעם הדפסת ספרי חסידות התואר הזה חוזר וניעור, והוא מצוי בחלק מספרי החסידות. דומה שאין כוונתו עתה לתאר אדם שהוא פילוסוף, או שהוא מקובל, אלא כוונתו לתאר אדם שהוא נעלה מאוד מפאת קדושתו וחסידותו.²⁶⁴ או אולי כוונתו לומר שאדם זה מפיץ את תורת אלקים. הבה נבדוק זאת.

לעיל סעיף ט, העתקנו את השערים שנכתבו בספריו של ר' יעקב יוסף מפולנאה, ונמצא שם גם התואר 'איש אלקים'. תואר זה נמצא גם בשערו של אור המאיר לר' זאב וולף מזיטומיר, קארץ, תקנ"ח, ובשער דגל מחנה אפרים, לר' משה חיים אפרים מסדילקוב, קארץ, תק"ע. בשער ספרו של ר' דוב המגיד ממעזריטש, נמצא התואר 'האלהי', כפי שהעתקנו שם. תואר זה נמצא גם בשער הספר שבחי הבעל שם טוב, קאפוסט, תקע"ה.

ספר התניא לר' שלמה זלמן מלאדי נדפס לראשונה סלאוויטא, תקנ"ו-תקנ"ז, בעילום שם המחבר.²⁶⁵ בהוצאה שניה, זאלקווי, תקנ"ט, שעדיין נדפסה בעילום שם המחבר, כתוב בשער: "והוספנו בו נופך מהגאון האלהי אספקלריא המאירה הרב המחבר נרו". וכן הנוסח בהדפסות הבאות.²⁶⁶ אבל בהדפסה ששית, שקלאב, תקס"ו, שאף היא בעילום שם המחבר, נדפס בשער: "ועתה נתוסף בו אגרת התשובה מהרב הגאון המחבר נ"י", ונשמט התואר 'האלהי'. אבל בדפוס שאחריו, סדילקאב, [תקע"ד?] נדפס השער הרגיל. אכן בספר אגרת הקודש, שקלאוו, תקע"ד, נכתב בשער:

מאד"מור²⁶⁷ נ"ע אשר כתב בכ"י הקדושה ולשונו הטהור ומחמת שבכמה מקומות הציב לו ציונים בס' לקוטי אמרים שלו... לכן הדפסנו ג"כ הספ' לקוטי אמרים עם אגרת התשובה, כל אלה חוברו יחדיו תמים מלמעלה עיר וקדיש משמ' נחית הוא

264 תואר מיוחד הוא הנמצא בשער הספר חסד לאברהם, טשרנוביץ, תרי"א: "האחד היה אברהם, קדוש ה', דמי לבר אלהי, רב רבנין, וחכם הרזים... ר' אברהם המלאך זללה"ה בנו של הרב הקדוש... דוב בער ממעזריטש". לעת עתה לא מצאתי את התואר 'בר אלהי' בשער של ספרי חסידות, וגם לא בשערם של ספרים אחרים.

265 אגב, על כל אחד מהמסכמים שהם: ר' משולם זוסיל מאניפאלי ור' יהודא ליב הכהן, נאמר: "הרב החסיד המפורסם איש אלהי קדוש יאמר לו".

266 הכל מתואר באורך על ידי ר' יהושע מונדשיין, לקוטי אמרים הוא ספר התניא, מהדורותיו, תרגומיו וביאוריו, כפר חב"ד, תשמ"ב.

267 מאדוננו מורנו ורבינו. מקובל היום שהתואר אדמו"ר מתייחס לגדולי החסידות. אבל תחילת הופעתו בשער ספר לא היתה כך. כך מצאנו בשער ספר גביעי גביע הכסף, שקלאוו, תקס"ד: "שחיבר אחד מתלמידי אדמו"ר [במהד' שנייה וורשא, תרנ"ח, העתיק את השער והדפיסו: אדמו"ר] הגאון החסיד זצוק"ל מוילנא". שלא בשער ספר מצאנו פנייה בתואר זה לר"מ אייזנשטט (נפטר בשנת תק"ד) בתשובותיו פנים מאירות, ח"ג, סי' יז. ויש עוד דוגמאות מסוג אלו.

ניהו כ"ק אדמ"ור הגדול הגאון האלקי אור עולם מופת הדור נזר ישראל ותפארתו קדוש ה' מכובד מרנא ורבנא שניאור זלמן נב"גמ.

מעתה ואילך נדפס הספר פעמים רבות, לעתים עם שער זהה לזה, ולעתים עם שער שונה ממנו. גם בשולחן ערוך אורח חיים, שנדפס בשקלאוו באותה שנה, נדפס שער זהה החל מהמלים: אדונינו מורינו ורבינו.²⁶⁸ בשולחן ערוך הלכות נדה, קאפוסט, תקע"ד, הנוסח בשער הוא: "אדמו"ר הגאון אמתי החסיד וקדוש המפורסם גאון תפארת ישראל כבוד מרנא ורבנא קדוש ה' מוה' שניאור זלמן נבג"מ". וכן הוא בשולחן ערוך מטור חו"מ ומהלכות רבית, שנדפס שם באותה השנה. לאמור, חסר התואר: האלהי. אבל בשולחן ערוך חיים שנדפס שם, תקע"ו, נוסף תואר זה והנוסח הוא: "מכבוד קדושת אדונינו מורינו ורבינו הגדול הגאון האלהי אור ישראל וקדושו מופת הדור והדרו קדוש ה' מרנא ורבנא שניאור זלמן זצללה"ה נבג"מ זיע"א", וכן הוא בדפוסים נוספים. אבל בשולחן ערוך, יורה דעה, וכן חושן משפט, סדילקאב, תקפו, שוב הושמט תואר זה. אכן בנדפס שם בשנת תקצ"א, הוחזר התואר, אבל לא בחלקים של יו"ד וחז"מ. בדפוס וורשא תקצ"ח הוחזר הכל על כנו, וכך נדפס עד ימינו.

ספר הלכות תלמוד תורה של ר' שלמה זלמן מלאדי נדפס כמה פעמים בעילום שם המחבר, אם כי בחלק מהדפוסים כתוב כי המחבר הוא זה שחיבר את ספר התניא. אכן בוורשא, ת"ר, נדפס ספר זה עם תארים הזהים לאלו שנדפסו באגרת הקודש, שקלאוו, תקע"ד, החל מהמלים: כבוד קדושת אדוננו. בהדפסות לאחר מכן שונה השער, ובהדפסה חדשה ע"י הוצאת קהת, היא ההוצאה הרשמית של חב"ד, ברוקלין, תשכ"ט, נדפס השער בנוסח קרוב מאוד לנוסח וורשא.

כאמור, תואר זה (האלהי) ממשיך להופיע בשער של ספרי החסידות, אבל דומה שאין הוא מופיע יותר בשער ספריהם של חכמים אחרים.²⁶⁹ אכן אפשר שהוא יופיע בכתביהם.²⁷⁰ וראה עוד בסוף הסעיף הבא.

268 מעניין כי בהקדמה שחתומה בידי בניו, ר' דוב בער חתם: "בא"א [=בן אדוני אבין] מו"ר הגאון החסיד קדוש ישראל כבוד מרנא ורבנא", ואילו שני הבנים האחרים ר' חיים אברהם ור' משה החסידו את המלים: "קדוש ישראל כבוד".

269 בשער שו"ת לב שלמה לר"ש הלוי, שאלוניקי, תקס"ח, נכתבו על המחבר גם התארים: "המקובל האלהי". אבל אנו מדברים על התואר 'האלהי' ללא צירוף עם התואר 'המקובל'.

270 כגון: ר' יוסף שאול נתנוון, ידות נדרים, סי' רו, יד יוסף סוף אות ג, כתב על הגר"א: "הגאון החסיד התנא האלקי". ר' דוד טעבל, בית דוד (דרשות), ירושלים, תרס"ד, בהספדו על ר' חיים מוולוז'ין, דף סה ע"ב כתב: "כי כי כל התורה כולה ש"ס בבלי וירושלמי ספרי וספרא ותוספתא ומכילתא ודברי הזוה"ק וכתבי האר"י היו חרותים על לוח לבו יחדיו יכוננו על שפתיו ולזאת נתארוהו בתואר אלהי, כי קוב"ה ואורייתא חד הוא". בספר ויזרע יצחק לר' יצחק טייב, ג'רבה, תש"א, כינה כך המעתיק את המחבר. ויש עוד אחרונים שקיבלו תואר זה.